

УДК930:061.25"18"Драгоманов М.

О. Ю. Волкова

ІСТОРІЯ ТАЄМНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РОСІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті простежено формування наукових поглядів Михайла Драгоманова. Виділено окремі аспекти та напрямки дослідження історика. На основі праць М. П. Драгоманова, а також окремих дослідників його соціально-політичної спадщини, аналізуються ідеї вченого щодо самоусвідомлення українців у Росії. Визначені програмні документи таємних організацій які були доступні науковцям. Простежується позиція вченого щодо національних рухів Польщі та Російської імперії, чітко розділяючи таємні організації згідно з діяльністю.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, історик, національне питання, декабристи, Російська імперія, таємні організації.

Михайло Петрович Драгоманов увійшов в історію як величний мислитель, вчений та політичний діяч. Сильна та неординарна, складна та суперечлива фігура дослідника була в центрі суспільного та культурного життя Росії, протягом декількох десятиліть років ХІХ століття. Людина широких інтересів та глибокої ерудиції, чутливий до суспільних реалій, Драгоманов жив, творив і діяв в конкретних історичних умовах, розвиваючись і змінюючись разом із ними, але залишаючись непорушним в основних своїх світоглядних переконаннях. Михайло Петрович ставив понад усе інтереси людини, її свободу і права, соціальні, політичні та національні інтереси рідного народу, основи політичної рівності та соціальної справедливості етносів.

Наукові дослідження видатного українського історика, економіста, фольклориста, філософа та громадського діяча не лише стали надбанням тогочасної науки, а й дали своєрідний поштовх для розвитку суспільно-політичної думки. Наукова спадщина Михайла Драгоманова, стосовно осмислення державотворчих ідей таємних товариств в Російській імперії першої чверті ХІХ століття, вплинула на подальший розвиток окремих аспектів вивчення соціально-політичних рухів та історії Російської імперії загалом.

Здобуття Україною незалежності створило сприятливі умови для висвітлення теми. Нові архівні й літературні джерела, відмова від марксистсько-ленінської концепції діяльності М. П. Драгоманова дозволили по-новому оцінити наукову спадщину вченого.

Метою даної статті є дослідження наукових поглядів Михайла Драгоманова щодо питання таємних організацій на території Російської імперії в першій чверті ХІХ століття. У межах даної мети необхідно вирішити наступні завдання: оцінити рівень дослідженості теми, прослідкувати розвиток ідей Михайла Драгоманова стосовно положень щодо федеративного устрою членів Товариства об'єднаних слов'ян, спробувати визначити висновки вченого у висвітленні діяльності таємних організацій Російської імперії першої чверті ХІХ століття.

У якості джерел автор спирається на збірник опублікованих праць Михайла Драгоманова [1], який в значній мірі відображає позицію науковця стосовно декабристів. Іншим важливим джерелом інформації для вивчення історії таємних організацій є передмова до листа М. Костомарова [2], яке в значній мірі відображає критичні погляди Михайла Драгоманова на Товариства Об'єднаних слов'ян і Південне товариство. Цікавими та інформативно насиченими є опубліковані два томи його літературно-публіцистичних праць [3] у 1970 році, де містяться деякі матеріали, які є важливими для вивчення руху декабристів у науковій спадщині М. Драгоманова.

Михайло Драгоманов народився 18 вересня 1841 року у м. Гадяч, на Полтавщині в сім'ї дворянина козацького походження. Його батько, Петро Драгоманов, як і дядько Яків Драгоманов, отримали освіту, жили і працювали в столиці Російської імперії. Яків Драгоманов мав військовий чин, та був причетний до діяльності декабристів, за що і потрапив до Сибіру. Петро Акимович, очевидно, в цей час опинився в немилості міністерства і оселився на своїй батьківщині – у Гадячі. Працював суддею, допомагав селянам і все життя залишався правдолюбцем і демократом [4, с.3-4].

Спочатку Михайло Драгоманов навчався в училищі Гадяцького повіту, а потім у Полтавській гімназії. У 1863 році закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У ці роки прослідковувалася радикально-опозиційна реакція юнака на діяльність тогочасної влади у Російській імперії. Подальший творчий і життєвий шлях науковця ділиться на три періоди, кожний з яких вирізняється специфічною спрямованістю його наукових робіт.

Перший період можна умовно назвати Київським, який продовжувався з 1859 до 1876 року. У цей час М.П. Драгоманов працював вчителем у київській гімназії, і після захисту дисертації у 1864 році стає викладачем у Київському університеті. Викладацька діяльність вченого розпочинається з посади приват-доцента, а згодом він стає доцентом кафедри всесвітньої історії. Дослідник захищає магістерську роботу на тему "Питання про історичне значення римської історії і Тацит". Протягом 1870 – 1873 років Михайло Петрович знаходиться на стажуванні у Львові, Празі, Цюриху, Відні, Флоренції та Гейдельберзі [5].

Особливо відомим М. П. Драгоманов стає після публікації серії статей у російській періодиці, де він викладає погляди представників української громадськості щодо політики Російської імперії. Разом із такими вченими як Володимир Боніфатійович Антонович (історик, археолог, етнограф), Павло Платонович Чубинський (етнолог, фольклорист, громадський діяч) та іншими бере активну участь у етнографічних

дослідженнях. У результаті співпраці із В. Антоновичем виходить у світ спільна наукова робота у двох томах “Історичні пісні малоруського народу” [6]. Після прийняття Емського указу (розпорядження російського імператора Олександра II, спрямоване на витіснення української мови з культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком) 1875 році його було звільнено з Київського університету [4, с.34], науковець був змушений емігрувати за кордон.

Другий період, женевський, наукової творчості розпочався із 1876 року. Протягом 15 років Михайло Петрович знайомив світову громадськість із проблемами українства. Дослідник видавав перший український модерновий часопис “Громада”, який із перервами виходив у Женеві, в якому він публікував свої погляди на національні проблеми і соціалістичні ідеї, що в результаті призвело до розриву із київськими українофілами [4, с.38].

Третій період діяльності розпочинається із 1889 року і до власної смерті у 1895 році, дослідник займає посаду професора Софійського університету. Значну увагу Михайло Петрович й далі продовжував приділяти розробці програми вирішення національного питання і дослідженню українського і болгарського фольклору [5].

Питання “Михайло Драгоманов і таємні організації першої чверті XIX століття” досліджене недостатньо. Окремої праці, присвяченій проблематиці немає й досі, але є незначні згадки про ставлення громадського діяча до дворянських революціонерів, у наукових доробках декабристознавців 20–30-х років XIX століття [7; 8]. Також за радянських часів дослідниця Іванченко (Іванова) Раїса Петрівна у 1971 році опублікувала свою роботу [9], яка містить ряд відомостей стосовно політичної діяльності та життя М. П. Драгоманова, за яку авторка понесла партійне покарання, пізніше зміст цієї ж монографії буде перероблений в художньо-публіцистичну працю і видруковано книгу під назвою “Клятва” [10]. Сучасний київський дослідник Г. Д. Казьмирчук висвітлював питання ідейного спадку декабристів та розвитку М.П. Драгомановим теоретичних засад соціальних революцій [11]. У 1997 році українськими дослідниками А.М. Катренком і Ю. В. Беззубом був опублікований вчений доробок, де історики висвітлюють український національний рух XIX століття за працями Михайла Драгоманова. У монографії дослідники відображають ідеї вченого щодо таємних товариств Російської імперії в перші десятиліття XIX століття [12]. У 2002 році у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка була захищена кандидатська дисертація Л. В. Козуб [13], де науковець спробувала систематизувати елементи вивчення Михайлом Драгомановим історії національного руху в XIX століття, зокрема, звернувши увагу на дослідження національного руху в перші десятиліття XIX століття.

Про декабристський рух у працях Михайла Петровича зустрічаються досить розпорошені відомості, хоча він цій проблемі приділив значну увагу. Його дядько, як вже зазначалося вище, був безпосереднім учасником декабристського руху. Осип Юрійович Гермайзе писав: “Молодий професор Михайло Драгоманов, що ввібрав в себе з родинного оточення ідеали декабристів, стане остаточно на нову путь будування соціалістичного, поки що в утопічних формах, світогляду на українському ґрунті” [14, с.38].

У першій чверті XIX століття в Російській імперії загострюється національне питання. До його роз’язання звертаються “кращі люди країни” зокрема дворянські революціонери, а також члени деяких таємних товариств, близьких до декабристських. Серед них слід згадати “Малоросійське товариство” на чолі з В.Л. Лукашевичем, членом Союзу Благоденства. “Малоросійське товариство” висунуло ідею боротьби за надання Україні автономії. До злиття у 1825 році з Південним товариством, Товариство об’єднаних слов’ян мало власний статут і програму революційної діяльності, хоча було і приналежним до біля декабристських організацій.

Основною ідеєю документів обох таємних товариств було скасування кріпосного права і повалення самодержавства. Роз’язання національного питання в багатонаціональній Росії було вперше піднято очільниками Південного товариства декабристів. П. І. Пестель в “Русской правде” розглядав український народ як “відтінок” російського, а члени Товариства Об’єднаних слов’ян виступали за створення федеративної держави.

Аналізуючи діяльність декабристів та досліджуючи розвиток їх ідей щодо шляхів реформування держави, він розробляв свої власні теоретичні положення зміни суспільства. Зародком федеративної ідеї в історії слов’янства М. П. Драгоманов вбачає у створенні Речі Посполитої у 1569 році, коли українські, білоруські та литовські землі були включені до цієї держави згідно з Люблінською унією (1569 р., угода про об’єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту). Але вчений зазначав, що у цьому об’єднанні існувала нерівність народів, які до нього входили. “Україна-Русь” (Волинь, Київ і Чернігів) була безпосередньо приєднана до малопольських воєводств без цільної обласної або національної автономії та цільного представництва [1, с. 13].

Дослідник розвинув концепцію федеративного устрою держави, яка була в доробку членів Товариства об’єднаних слов’ян. Розглядаючи питання чому Польщі та Росії (після приєднання до Російської імперії у 1654 р. Лівобережної України) не вдалося зберегти федеративний устрій, вчений визначає, що жодної “справжньої федерації” там і не було, а мала місце лише “асиміляція” народу території України. Михайло Петрович не лише вказував на факт існування федеративних держав, а й розвивав думку щодо співіснування народів у рамках цієї федерації. Вчений зазначав, що коли відбувається насильне нав’язування культурного і соціального устрою, то це призводить до порушення самих основ федерації – рівності націй. Федеративний устрій зводився нанівець у результаті порушення рівності між народами. На думку М. Драгоманова розвиток ідеї федеративності та гніт нації, чи то польської чи то російської є несумісними, оскільки, це призводить до зародження відцентрованих сил, які мають на меті звільнитися з-під диктатури як Москви так і Польщі. Публіцист вважає, що такі сили зародилися на початку XIX століття, і боролися не лише за повалення

самодержавства та знищення кріпацтва, а й за рівність народів. Але вони навіть не розуміли, що розв'язання соціально-економічних питань є можливим і "поза державою і аристократією".

Слід зауважити, що у більшості випадків джерельна база була недоступна Михайлу Драгоманову. Вченому не були відомі важливі програмні документи декабристських організацій. Проте його дослідження варті уваги науковців. Він був першим, хто звернув увагу на необхідність визначення причин слабкості і малоєфективності виступу декабристів, які не могли "пустити коріння в масу навколишнього населення", не використали "вільнолюбиві традиції українського народу". Зародження таємних товариств було зумовлене загостренням соціальних і політичних проблем у державі, які вимагали негайного розв'язання.

Михайло Петрович, вказував на проблему зародження таємних організацій, оскільки на його думку, зміни в державі можливі лише за допомогою революції. Також дослідником були визначені суттєві відмінності між декабристськими організаціями. Зароджуються Патріотичне польське товариство серед поляків, і Південне серед росіян та одночасно існують і інші організації, зокрема Товариство об'єднаних слов'ян на території України, члени якого, як правило були малоросами. Він звертав увагу на те, що Південне товариство репрезентувало панівну націю росіян і в ньому переважали "питання політико-соціальні", а Польське патріотичне товариство зосереджувало свою увагу на питаннях "національно-політичних" [2, с.6].

Товариство об'єднаних слов'ян було найбільш демократичним за складом та напрямками діяльності. Його члени прагнули визволити слов'янські народи, створити всеслов'янську федерацію за принципами рівності та братерської любові. М. П. Драгоманов трансферував федеративні ідеї Товариства об'єднаних слов'ян, надавши їм більшої чіткості і послідовності. Дослідник звертав увагу на те, що члени Товариства об'єднаних слов'ян не виділяли української нації у самостійну: "У з'єднаних слов'ян не дивлячись на українське походження їх більшої частини, не видно й сліду національної української самосвідомості" [2, с.6]. Серед причин, які зумовили таке становище, учений визначив "виховання в період торжества станової відірваності дворянства на Україні від маси населення й змішання понять про державу й націю". Члени Товариства об'єднаних слов'ян не мали почуття "української самосвідомості", а це було причиною того, що вони так легко і безумовно, злились з "Південним товариством", "яке мало не тільки схожі, а й в багато чому протилежні "слов'янській", змовницько-централістичні "цілі і правила". На думку М. П. Драгоманова, таке об'єднання призвело до того, що ідеї Товариства об'єднаних слов'ян "майже безплідно" загинули для "їх сучасників та найближчих нащадків" [2, с.6].

Коли у 1824 і 1825 роках зустрічалися члени російських і польських таємних товариств у Києві (Мурав'йов і Бестужев-Рюмін, потім Пестель з однієї сторони і Крижановський і Яблоновський з іншої) то виявилось, що обидві сторони були не тільки прибічниками "старих" державних точок зору, а й досить наполегливими державними унітаристами. Коли між Мурав'йовим і Крижановським було підняте питання щодо майбутнього Польщі, то перший висловив думку, що серед росіян багато людей стоять за цілісність імперії, хоча пропонувався федеративний устрій, схожий на Північно-Американський. Під час другої зустрічі (у 1825 році) Мурав'йов і Бестужев запропонували проголосувати щодо кордонів між Росією і Польщею, проти чого Яблонський вимагав визнати кордони, якщо не 1772, то 1793 року. Ці питання заважали таємним товариствам діяти проти так званого "спільного ворога". Солідарності, як зазначав Михайло Драгоманов, між польськими політиками і "російськими декабристами" виявилось досить небагато, мабуть і їх принципові розбіжності в поглядах можуть бути зведені до питання щодо кордонів Росії і Польщі [1, с.30-31].

Михайло Петрович Драгоманов відзначив, що розвиток ліберальних ідей Товариства об'єднаних слов'ян припиняється з розгромом повстання Чернігівського піхотного полку. Учений досить скептично ставився до можливості успіху державного перевороту, але в цілому він досить високо оцінив подвиг декабристів і характеризував їх як "групу політичних діячів", "найвпливовіших під час свої дій і навіть після поразки" [1, с.354]. Дослідник вважав, що в той час вони були взірцем військової, інтелектуальної, політичної еліти.

Порівнюючи ідеї декабристів та інших російських літераторів із поглядами Т. Г. Шевченка, Михайло Драгоманов приходив до висновку, що українська література постійно пробуджувала громадську думку ставивши перед собою важливі соціальні і політичні питання. Дослідник писав: "українська література, зачалась, жила і росла під впливом ідей і потреб які давали життя і російсько-європейській, і великоруській літературі" [3, с.143]. Українські традиції, зокрема літературу, він пов'язував із ліберальними ідеями Товариства об'єднаних слов'ян, Союзу благоденствія та іншими [3, с.147].

Безперервність розвитку федеративного-демократичного руху в Україні було вперше відмічено Михайлом Петровичем, також він об'єднує прагнення Товариства об'єднаних слов'ян із принципами "українофілів" та "хлопоманів" 60-х років із українськими федералістами-соціалістами ХХ ст. Дослідник приєднувався до програмних засад, сформульованих у "Записці невідомого": "Товариство мало головною метою визволення всіх слов'янських племен від свавілля, знищення існуючої між деякими з них національної ненависті і об'єднання всіх належних їм земель федеративним союзом ..." [2, с.4].

Із вищезазначеного можна зробити наступні висновки: Михайло Петрович Драгоманов мав змогу використовувати опубліковані "записки невідомого", авторство яких не визначено до сих пір (але припускається, що автором є декабрист І.І. Горбачевський). Федералістичні ідеї були досліджені, в результаті чого вчений надав їм чіткості і послідовності. Дослідник не вбачав в програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян українського самусвідомлення, оскільки вони не виділяли українську націю окремо. Проблемою польських та російських таємних товариств дослідник вбачав у тому, що обидві сторони виявилися не тільки прибічниками "старих" державних точок зору, а й досить наполегливими державними унітаристами. Михайло Петрович Драгоманов звертав увагу на те, що федерація може існувати тільки за умови рівності прав і можливостей народів, які увійшли до її складу, а існування панівної нації у межах федерації породжує відцентрові сили, спрямовані на розрив федеративного союзу.

Джерела та література

1. Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова : в 2 т. – Париж: Издание редакции “Освобождения”, 1905 – Т. 1. – 376 с.
2. Письмо Н. И. Костомарова к издателю “Колокола”. С предисловием М. Драгоманова. – Женева: Издание “Громады”, 1885. – 13 с.
3. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / [за ред. Дейа О. І., Засенко О. Є., Лисенко О. Я.]. – К. : Наук. думка, 1970 – Т. 1. – 531 с.
4. Драгоманов М. П. Автобіографія / М. П. Драгоманов. – К. : Військова друкарня “Герольд”, 1917. – 59 с.
5. Головацький І. Драгоманов Михайло Петрович / І. Головацький // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. – Львів: НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, 2000. – Вип. 7. – С. 127-128.
6. Исторический песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К. :Типография М. П. Фрица, 1874 – Т. 1 – 336 с .
7. Нечкина М. В. Общество соединённых славян / М. В. Нечкина. – М. – Л. : Государственное издательство, 1927. – 244 с.
8. Багалій-Татарінова О. Справа Якова Драгоманова / О. Багалій-Татарінова // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1930. – Т. 2. – С. 155-159.
9. Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України / Р. П. Іванова. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 223 с.
10. Іванченко Р. П. Клятва / Р. П. Іванченко. – К.: Рад. Письменник, 1971. – 391 с.
11. Казьмирчук Г. Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П. Драгоманова / Г. Д. Казьмирчук // Вісн. Київ. ун-ту. Іст.-філ. науки. К., 1992. – Вип.6. – С. 15-19.
12. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття / А. М. Катренко, Ю. В. – К. : КВГІ, 1997. – 52 с .
13. Козуб Л. В. М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX століття в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Л. В. Козуб. – К., 2002. – 20 с.
14. Гермайзе Й. Рух декабристів і українство / Й. Гермайзе // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 25-38.

Волкова О. Ю. История тайных организаций в России в первой четверти XIX века в научном наследии Михаила Драгоманова.

В статье прослежены формирования научных взглядов Михаила Драгоманова. Выделены отдельные аспекты и направления исследования историка. На основе трудов Драгоманова, а также отдельных исследователей его социально-политического наследия, анализируются идеи ученого относительно самосознания украинцев в России. Определены программные документы тайных организаций, которые были доступны ученому. Прослеживается позиция ученого в отношении национальных движений Польши и Российской империи, четко разделяя тайные организации согласно деятельности.

Ключевые слова: Михаил Драгоманов, историк, национальный вопрос, декабристы, Российская империя, тайные организации.

Volkova O. Yu. The history of secret organizations in the first quarter of XIX century in the scientific heritage of Mykhailo Drahomanov

The article traces the formation of scientific views of Mykhailo Drahomanov. Specific aspects and directions of historians research work are distinguished. Based on the works of Dragomanov and individual researchers of the socio-political heritage, his ideas about consciousness of Ukrainians in Russia. Political documents of secret organizations that were available to the researcher are identified. The scientist's position is traced on the national movements in Poland and the Russian Empire, clearly dividing secret organizations in obedience to activity.

Keywords: Mykhailo Drahomanov, historian, the national question, the Decembrists, the Russian Empire, secret organizations.

УДК 930.255:281.9(477.75)"180/184"

Я. А. Івльса

**АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ЩОДО ВІРОВЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТ
ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.**

Розглянуто архівні джерела з історії віровчення та діяльності лідерів духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії у першій половині XIX ст. Охарактеризовано представлення документів у фондах українських і російських архівосховищ, простежено документальну та наративну складові комплексу джерел, розкрито його репрезентативність, новизну та повноту, виявлені інформаційні можливості для реконструкції вчення та діяльності лідерів духоборської, молоканської та скопцевої сект Таврійської губернії.

Ключові слова: архівне джерело, документ, віровчення, секта, духобори, молокани, скопці, Таврійська губернія.

Історія православних сектантів, громади яких компактно проживали у першій половині XIX ст. на території Таврійської губернії, є недостатньо дослідженою в сучасній науковій літературі. Ще менше відомо про їхнє віровчення, яке є дуже цікавим і складним явищем. Важливість вчення в житті представників сект складно переоцінити. Його головними носіями і розповсюджувачами були лідери громад, завдяки діяльності яких секти постійно поширювалися. Розтлумачуючи вчення, лідери підвищували свій авторитет, що сприяло